

Streszczenie

■ **Populacja Śląska Austriackiego i północno-wschodnich Moraw w epoce modernizacji (od lat 60. XIX wieku do pierwszej wojny światowej)**

Stosunki demograficzne na Śląsku Austriackim i na północno-wschodnich Morawach w epoce modernizacji (do momentu upadku monarchii) zostały opracowane na potrzeby grantu noszącego tytuł Historyczny proces modernizacji (na przykładzie Śląska Austriackiego). Historiograficznym punktem wyjścia projektu jest matryca Hansa-Ulricha Wehlera, która opublikowana została już w roku 1975 w pracy *Modernisierungstheorie und Geschichte*. Jego wkład polegał na wykorzystaniu dychotomicznego modelu modernizacyjnego, w którym porównane zostały znaczące wielkości w modelu idealnym społeczeństwa tradycyjnego z takimi samymi wielkościami w społeczeństwie typu dzisiejszego. Metoda wykorzystana w pracy nazywana jest dychotomią deskryptywną. Wehler scharakteryzował modernizację jako progresywny, nieunikniony, nieodwracalny, globalny, kompleksowy, systemowy, ciągnący się, niepodzielny proces linearny, tworzony sześcioma podsystemami, które zasadniczo łączy permanentny wzrost potencjału racjonalizacyjnego. Autorowi wytykano, że w jego modelu tradycja traktowana jest jako początek, a współczesność jako koniec historii. Model jest tak ogólny, że nie pozwala uchwycić swoistości regionów, dochodzi więc do niwelowania różnic między nimi. Modernizacja jest właściwie przewyciężaniem społeczeństwa tradycyjnego, mimo to, albo właśnie dlatego, wywołuje kryzys nowego.

Nasz projekt badania procesu modernizacji na Śląsku Austriackim rozumie ów proces jako całościowy, dlatego zalicza do niego również m. in. przemiany demograficzne. W rozwoju demograficznym centralne miejsce zajmuje zjawisko, które dramatycznie zmieniło model reprodukcji – przejście demograficzne. Chodziło o zmianę jakościową i ilościową, przejście od rozrodczości naturalnej do świadomie regulowanej. Nowe zachowania reprodukcyjne, mające dość skomplikowane następstwa, prowadziły do zmniejszania współczynnika umieralności we wszystkich kategoriach wiekowych, szczególnie jednak u dzieci, których umieralność dominowała w poprzedniej fazie rozwoju demograficznego, ale w okresie przejścia demograficznego stawała się kwestią marginalną. Zaczął się wydłużać czas życia, poprawiała się jego jakość, kobiety skupiały się na podnoszeniu swojej atrakcyjności na rynku pracy, a także poświęcały większą i bardziej całościową uwagę dzieciom, których było mniej, dlatego też mogły otrzymywać bardziej wszechstronną opiekę i lepsze wykształcenie.

Przejście demograficzne tworzy ważną i wyjątkową fazę rozwoju demograficznego wszystkich światowych populacji, przy czym mogło lub może stanowić część wielowarstwowych przemian, które nazywamy modernizacją. W XIX i XX w. w wielu różnych miejscach doszło do niebywałego naturalnego wzrostu liczby

mieszkańców, wielokrotnie wyższemu niż kiedykolwiek przedtem. W przeciwieństwie jednak do wcześniejszych nagłych przyrostów ludności, które były głównie reakcją na kryzysy zwiększonej śmiertelności, tym razem chodziło o bezprecedensowe wydłużanie życia ludzkiego, co miało związek z poprawą opieki zdrowotnej, wynikiem czego był spadek umieralności. Współczynnik urodzeń wydawał się być asynchroniczny wobec umieralności, jego spadek nastąpił później. Przejście od tradycyjnego modelu reprodukcji do modelu nowoczesnego trwało i trwa u poszczególnych populacji różnie długo – krótki proces rozgrywał się na przestrzeni 100–120 lat, czasami był dłuższy, czasami krótszy. W Europie około roku 1913 poziom rozbieżności był najwyższy. Obok siebie współistniały kraje reprezentujące stary model zachowań demograficznych oraz regiony, w których proces przejścia demograficznego osiągał punkt kulminacyjny. Massimo Livi Bacci w swojej pracy o europejskim rozwoju demograficznym stwierdza, że rewolucja demograficzna jest skomplikowaną przemianą, posiadającą w określonych warunkach jednego kontynentu szereg wariantów i wyjątków od ustalonego modelu. Jednak w ogólnym zarysie za pierwszy czynnik sprawczy uważa spadek umieralności (Livi Bacci, 2003, s. 161-162). Jednakże około roku 1910 także współczynnik urodzeń zanotował tendencję spadkową. Podstawową przyczyną było już nie tylko podnoszenie się wieku zawierania małżeństw, ale dobrowolne ograniczanie liczby posiadanych dzieci, nie tylko w wybranych rodzinach, warstwach uprzywilejowanych, społecznościach religijnych (żydzi), ale na skalę masową.

Podstawowym celem niniejszej pracy było zbadanie wymienionych zjawisk demograficznych na ściśle określonym obszarze Śląska Austriackiego, do których zdecydowaliśmy się dołączyć także dwa ówczesne obwody polityczne północno-wschodnich Moraw, ponieważ tworzyły swego rodzaju „klin“ pomiędzy dwoma, w zasadzie różnymi częściami Śląska Austriackiego. Faktycznie za ich sprawą przerwana była spójność obszaru Śląska Austriackiego, a jednocześnie w okresie, którego dotyczą badania, stanowiły nierozdzieloną część obszaru, na którym miały miejsce najbardziej zasadnicze impulsy modernizacji, i to zarówno industrializacja pierwotna, jak i będących jej następstwem inne procesy – urbanizacja, alfabetyzacja, profesjonalizowanie się zawodów, restrukturyzacja struktury społecznej oraz innych struktur mieszkańców, migracja, początek przejścia demograficznego itp. Owe centra gwałtownej industrializacji i napływu ludności (ostrawsko-karwińska aglomeracja przemysłowa) na Śląsku Austriackim i północno-wschodnich Morawach badaliśmy osobno, o ile pozwalały na to statystyki, jako obszary dwóch powiatów politycznych Fryštátu i Morawskiej Ostravy (pol. Frysztat i Morawska Ostrawa). Poza tym wydzieliliśmy jeszcze poprzez połączenie kolejnych powiatów politycznych trzy obszary będące 1) umownym zapleczem produkcji przemysłowej, stale jeszcze znajdującym się w poprzedniej fazie rozwoju demograficznego, 2) regionem przejściowym o szczególnych właściwościach i 3) obszarem niemieckojęzycznym, gdzie upadły preindustrialne formy produkcji tekstylnej i skąd nastąpił znaczny odpływ ludności. W sumie opracowane zostały dane z 12 powiatów politycznych (dziewięciu śląskich i trzech morawskich) oraz trzech miast statutowych Śląska

Austriackiego (na wybranym obszarze Moraw w omawianym okresie nie istniały żadne miasta).

Punktem wyjścia analizy były dane statystyczne opracowane przez austriackich statystyków końcem XIX i początkiem XX wieku. Od 1880 r. udostępniane były w ramach serii Österreichische Statistik, i to zarówno jako wyniki spisów ludności z lat 1880, 1890, 1900 i 1910, jak też całkowite liczby narodzin, śmierci i ślubów dla wszystkich powiatów politycznych i miast statutowych Przedlitawii (Bewegung der Bevölkerung). Wyniki spisu z 1869 zostały udostępniono osobno (Bevölkerung und Viehstand, Wien 1871), zaś liczby urodzin, śmierci i ślubów były w latach 70. XIX wieku regularnie publikowane w czasopiśmie Statistisches Jahrbuch der Österreichischen Monarchie. Jeżeli jednak dostępne były dane niższego szczebla administracyjnego (powiat sądowy, ewentualnie gmina), także zostały wykorzystane w analizach, szczególnie w celu uszczegółowienia pewnych zjawisk, które mogły, ale nie musiały się pojawić na tak wysokim szczeblu administracyjnym, jakim były powiaty polityczne. W celu koniecznego zaznajomienia się z sytuacją na „poziomie mikro“ sięgnęliśmy po wyniki wieloletnich badań dotyczących poszczególnych miejscowości czy parafii, prowadzonych na katedrze historii Uniwersytetu Ostrawskiego. Powstało tam wiele studenckich prac dyplomowych (wykorzystano 34), będących swoistymi studiami badanego regionu. Prosty rozwój demograficzny staraliśmy się dopełnić informacjami o ówczesnym stylu życia i środowisku kulturalnym, do czego posłużyły nam badania etnograficzne i artykuły z ówczesnych gazet. Prezentowany obraz reprodukcji celowo konstruowaliśmy umieszczając ją w kontekście systemu rytuałów przejścia, łączących historię z okresem przedhistorycznym, obejmujących całą kulę ziemską z pełną różnorodnością jej mieszkańców, ponieważ one właśnie tworzą podstawy ludzkiej egzystencji na naszej planecie.

Szczegółowe analizy dotyczące mieszkańców Śląska Austriackiego i północno-wschodnich Moraw potwierdziły fakt, że najbardziej zasadniczym zjawiskiem, nie tylko o charakterze ekonomicznym, ale także cywilizacyjnym, był dalszy rozwój aglomeracji ostrawsko-karwińskiej oparty na przemyśle ciężkim, przemyśle maszynowym, chemicznym i innych gałęziach przemysłu. Region ostrawski stopniowo zaczął się zaliczać do regionów o największej koncentracji mieszkańców w monarchii naddunajskiej. W porównaniu z nim stare centra produkcji tekstylnej, mimo że przeszły na nowoczesne technologie, nie miały podstaw ekonomicznych (małe zapotrzebowanie na siłę roboczą, mniejsza wartość zaangażowanych środków finansowych itd.), by efektywnie z nim konkurować. W zasadzie niezadowolająco rozwijała się sytuacja w północno-zachodniej części Śląska zamieszkałej przez ludność rdzennie niemiecką (powiaty Jeseník, Bruntál, Krnov², pol.: Jesionik, daw. Frywałdów, Bruntal i Karniów), szczególnie zaś w gminach przygranicznych.

W celu uchwycenia rozwoju modeli reprodukcji i odkrycia rysów dominujących, pracowano stosownie do możliwości z surowymi rocznymi współczynnikami podstawowych wskaźników. Staraliśmy się wysledzić korelację między

---

2 Pierwotnie, w języku niemieckim nazywały się one Freiwaldau, Freudenthal a Jägerndorf.

surowymi rocznymi współczynnikami urodzeń badanych jednostek terytorialnych a regionalnym szczegółowym opisem rozwoju płodności, w celu weryfikacji poprawności koncepcji pracy oraz stopnia trafności surowych rocznych współczynników, z którymi pracowaliśmy. Aby wywiązać się z tego zadania, mieliśmy do dyspozycji studia L. Fialovej (Fialová, 1991, s. 61-82), która opracowała obszar szeroko pojętego regionu ostrawskiego przy wykorzystaniu metody standaryzacji pośredniej, zaproponowanej przez Ansley J. Coale (Ig) do mierzenia poziomu płodności.

Ważnym rysem zachodzenia naturalnych zmian na badanym obszarze były wysokie wartości surowych rocznych współczynników urodzeń w najbardziej zindustrializowanych, a także najintensywniej modernizowanych mikroregionach obu krajów, z powiatami Fryštát i Moravská Ostrava na czele. W osadach górniczych i tworzących się wsiach przyfabrycznych w latach 70. współczynnik urodzeń osiągał średnią wartość przewyższającą nawet 60 porodów na 1000 mieszkańców. Niektóre wsie górnicze utrzymały wyjątkowo wysoki surowy roczny współczynnik urodzeń na początku XX wieku (nawet 55 ‰). Odwrotna była sytuacja na północno-zachodnim Śląsku, gdzie wskaźnik urodzeń bywał najniższy (spadał poniżej 30 ‰), wahając się znacznie poniżej poziomu krajowego, w niektórych latach nawet o 8 punktów promilowych. Rzecz jasna podstawową przyczyną różnic wskaźników urodzeń był poziom małżeńskości, ale nie tylko. Wielką rolę odgrywał duży napływ ludności na tereny uprzemysłowione, chociaż także na terenach rolniczych i słabiej rozwiniętym obszarze wschodnim współczynnik urodzeń był stosunkowo wysoki. Rozważamy, czy na różnice mogły mieć też wpływ aspekty kulturowe, ponieważ zachodnia część Śląska była niemieckojęzyczna, podczas gdy wschodnia – słowiańskojęzyczna. Różnice wyraźnie widać w proporcjach dzieci pozamażeńskich. Na północno-wschodnim Śląsku (niemieckojęzycznym) proporcje dzieci pozamażeńskich wahała się około 15 ‰, zaś na obszarach wschodnich (słowiańskojęzycznych) tylko około 10 ‰ lub mniej.

Patrząc na współczynnik umieralności od razu rzuca się nam w oczy ogromna różnica w najbardziej na wschód wysuniętej części Śląska, gdzie na podstawie rekonstrukcji najwyższy poziom umieralności stwierdzony został w powiecie Bielsko-wieś (czes. Bílsko-venkov) i niemal najniższy w statutowym mieście Bielsku. Mowa o książkowym przykładzie różnicy współczynników umieralności, wynoszącej w sumie 13,5 punktów promilowych, między populacją miejską i wiejską. Sytuacja powoli zaczęła się zmieniać dopiero od lat 90. XIX w., kiedy w mieście Bielsku założony został szpital i na wsi stopniowo zaczął spadać współczynnik umieralności niemowląt będący wyrazem późnego wejścia w przejście demograficzne. Na obszarze uprzemysłowionym stwierdzony został zaskakująco niski współczynnik umieralności niemowląt, współczynnik umieralności wzrastał dopiero w grupie wiekowej 1-4 lat. Zjawiska tego nie potrafimy jak na razie wyjaśnić bez zastrzeżeń. Teorie o lepszej jakości wody pitnej i lepszej opiece macierzyńskiej na obszarze uprzemysłowionym nie brzmią prawdopodobnie. W przypadku dorosłych mieszkańców, którzy także – biorąc pod uwagę jak liczby bezwzględne, tak i względne – umierali rzadziej, pewne wyjaśnienie podsunął jeden z artykułów prasowych. Napísano

w nim, że wyczerpani do cna robotnicy często wracali do swoich domów i dopiero tam umierali. Dlatego też najwyższe wartości naturalnego przyrostu populacji zostały stwierdzone w uprzemysłowionym powiecie Fryštát, chociaż i tam na początku XX w. zaczęły one szybko spadać w związku z zakończeniem się fali napływu ludności, będącej pryncypalną przyczyną przejścia demograficznego.

Migracja była jedną z głównych przyczyn różnych wartości współczynników urodzeń, małżeńskości oraz umieralności. Zachodnia część Śląska Austriackiego była dla ludności napływowej mniej atrakcyjna, przybywali tam przede wszystkim mieszkańcy sąsiednich Moraw i pruskiego Śląska, w grupie kilkuset do kilku tysięcy osób. Wschodnia część przyciągała przede wszystkim mieszkańców Galicji i Moraw, i to w znacznie większej mierze, ponieważ tam właśnie znajdowały się obszary przemysłowe. Prawdziwym fenomenem był wielki napływ ludności z Galicji do najbardziej na wschód wysuniętego powiatu politycznego Bielsko-wieś, ale przede wszystkim do wysoko uprzemysłowionych gmin regionu frysztackiego. Mowa tu o napływie ludności rzędu dziesiątek tysięcy osób. Przychodzili i przyjeżdżali przede wszystkim młodzi ludzie w wieku produkcyjnym, którzy niedługo po znalezieniu źródła stałego utrzymania zawierali związki małżeńskie, zaś ze względu na tradycyjne wychowanie płodzili dzieci nie starając się ograniczyć ich liczby.

Migracja i różnice w naturalnym procesie zmian miały wpływ na strukturę ludności na badanym obszarze. W regionie przemysłowym wyraźnie zwiększył się procent mieszkańców w wieku produkcyjnym (15–49 lat) i bardzo szybko wzrósł też procent dzieci (0–14 lat) dzięki wysokiemu współczynnikowi urodzeń. Zazwyczaj korzystną strukturę wiekową miały też regiony zaplecza populacyjnego, tzn. południowa część powiatu Místek, powiaty Frýdek, Cieszyn (czes. Těšín) i Bielsko, skąd wprawdzie młodzi ludzie odchodzili do pracy w przemyśle, ale dzięki utrzymującemu się wysokiemu współczynnikowi urodzeń byli dostatecznie zastępowani przez dorastającą młodzież. Proporcje osób 50+ w populacji były najwyższe na północno-zachodnim Śląsku, skąd ludzie w wieku produkcyjnym migrowali, głównie do Dolnej Austrii i gdzie można było zaobserwować długotrwale utrzymujący się niski współczynnik urodzeń. Ponieważ zaś napływ ludności na obszar północno-zachodniego Śląska był mały, nie dochodziło w tym regionie do bardziej znaczącego mieszania się kultur, a to ani pod kątem językowym, jak i wyznaniowym. Odwrotnie sprawa wyglądała w uprzemysłowionym „kotle“ regionu ostrawskiego czy frysztackiego, gdzie przybywać zaczęły większe grupy głównie luteranów z pobliskiego regionu cieszyńskiego, z Galicji migrowali głównie katolicy, ale po piętach deptali im liczebnością żydzi, zaś z jej wschodnich rubieży także pojedyncze osoby czy grupy grekokatolików i prawosławnych. Na Śląsku Austriackim w całym badanym okresie przeważali – z tendencją do niewielkiego ubytku – mieszkańcy komunikujący się w języku niemieckim (z 48,9 % w r. 1869 na 43,9 % w r. 1910), mocno reprezentowana, z tendencją wzrostową, była ludność polska (z 28,1 na 31,7 %), mniej zaś było osób określających się jako czeskojęzyczne (23–24,3 %).

W badanym okresie proces modernizacji przebiegał na całym badanym obszarze, czyli zarówno na Śląsku Austriackim, jak i na północno-wschodnich

Morawach, ale różne było tempo i natężenie zmian. Ich epicentrum stał się niewielki obszar powiatu – najpierw sądowego, później politycznego – Moravská Ostrava, który w okresie międzywojennym przetransformowany został w Wielką Ostrawę. Intensywnie przebiegająca urbanizacja właśnie tutaj prowadziła do wytworzenia się największego skupiska ludności w kraju, czego wynikiem było podniesienie szeregu gmin – wsi przyfabrycznych – do roli miasteczek i miast (Vítkovice, Přívoz, Mariánské Hory, pol. Witkowice, Przywóz). Z mało znaczącego miasteczka Morawskiej Ostrawy powstała aglomeracja, której pierwotne zarysy zostały wypełnione treścią w okresie międzywojennym. Wytworzenie się środowiska miejskiego i wielkomiejskiego prowadziło do przekształcania mentalności tamtejszych mieszkańców, co miało swoje wcale nie nieistotne reperkusje także w sferze zachowań reprodukcyjnych. Do dalszych regionów, w których bardzo intensywnie przebiegały różne zjawiska związane z modernizacją, należały powiat polityczny Fryštát i późniejszy powiat sądowy Polska Ostrawa.

Za jeden z ważnych przejawów modernizacji uważa się zazwyczaj przejście demograficzne; w okresie, który był tematem niniejszej pracy, miał miejsce drugi jego etap. Także ten proces o charakterze ogólnym miał na Śląsku Austriackim i na północno-wschodnich Morawach mocno niejednorodny przebieg. Jego aktorami stały się miasta statutowe, w których w różnym czasie na skalę masową doszło do przejścia do modelu małej rodziny nuklearnej ze wszystkimi tego konsekwencjami. Nasze narzędzia służące oznaczeniu tego procesu są jednak niedoskonałe, ponieważ w większości pracowaliśmy z surowymi rocznymi współczynnikami urodzeń, umieralności i małżeńskości, nie zaś ze współczynnikami szczegółowymi. Wykorzystaliśmy jednak kilka studiów opracowanych przy wykorzystaniu metody rekonstrukcji rodziny, a niniejsze badania potwierdziły, że do masowego przejścia na nowy typ reprodukcji w większości badanych populacji dochodziło dopiero po pierwszej wojnie światowej.